

ज्योतिष विज्ञानको दार्शनिक आयाम: एक अन्वेषण

श्यामराज सुवेदी*

समाजशास्त्र विभाग, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

शोधसार

यो लेखले वैदिक ज्योतिषविज्ञानको दार्शनिक आयामहरूको अन्वेषण गर्दै वास्तविकता, मानव अस्तित्व, र ब्रह्माण्डको प्रकृतिमा प्रदान गर्ने गहन अन्तर्दृष्टि अन्वेषण गर्दछ। वेद पुराण, उपनिषद् जस्ता पुरातन धर्मशास्त्रमा आधारित ज्योतिष विज्ञानले आकाशीय घटनाहरूको वैज्ञानिक अन्वेषणमात्र गर्दैन ज्ञान र ब्रह्माण्डको क्षेत्रहरूको समेत अध्ययन गर्दछ। ब्रह्माण्डिक सद्भाव, जन्म र पुनर्जन्मको चक्र, र आध्यात्मिक प्रतीकवाद जस्ता अवधारणाहरू मार्फत, वैदिक खगोल विज्ञानले सबै विधाहरूको आपसी सम्बन्धका बारेमा समग्र जानकारी प्रदान गर्दछ, र अन्तरिक्षको विशालता बुझ्नको लागि अनन्त खोजका उपायहरू अन्वेषण गर्दछ।

शोध शब्द : वैदिक ज्योतिष खगोल विज्ञान, दर्शन, ब्रह्माण्ड, जन्म र पुनर्जन्मको चक्र, आध्यात्मिक प्रतीकवाद, वेद, ब्रह्माण्ड क्रम, कर्म।

आलेखको उद्देश्य

प्रस्तुत आलेख निम्न उद्देश्यमा केन्द्रित रहेको छ।

(क) पूर्वीय दार्शनिक परम्पराका आधार ग्रन्थहरूमा ज्योतिष शास्त्रको दार्शनिक आयाम समिक्षा गर्नु

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेख व्याख्यावादमा आधारित गुणात्मक अनुन्धान ढाँचाबाट सम्पन्न गरिएको छ। अध्ययनका लागि आवश्यक तथ्यहरू द्वितीय श्रोतान्तर्गत प्रस्तुत आलेखको शीर्षकसंग सम्बद्ध विषयमा अध्ययन गरिएका पूर्ववर्ती विद्वान्हरूका सन्दर्भ पुस्तक, लेखरचनाहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित तथ्यलाई पाठ विश्लेषण विधिबाट व्याख्या विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ। यस लेखमा प्रयोग गरिएको कार्यविधिमा वेद, उपनिषद्, पुराण, र सूर्य सिद्धता र बृहत संहिता जस्ता खगोल सम्बन्धी ग्रन्थहरू सहित पुरानो वैदिक ग्रंथहरूको विस्तृत समीक्षा र संश्लेषण समावेश छ। यी पदहरूले वैदिक खगोल विज्ञानको दार्शनिक आधारभूत ज्ञान र यसको आध्यात्मिक र ज्ञान अनुसन्धानका लागि प्रभावहरू बुझ्नको लागि प्राथमिक स्रोतको रूपमा काम गर्दछ। थप रूपमा, वैदिक दर्शन र खगोल विज्ञान सम्बन्धी विद्वान्हरूका व्याख्या र टिप्पणीहरूलाई हिन्दू दर्शन र ब्रह्माण्डको विस्तृत रूपरेखा भित्र वैदिक खगोल विज्ञानको दार्शनिक पक्षहरूको अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्न र प्रासंगिक बनाउन

* Correspondence: shyamsubedi@gmail.com

लिइएको छ। यी स्रोतहरूको व्यवस्थित विश्लेषणको माध्यमबाट, यस लेखले वैदिक खगोल विज्ञान भित्र सम्मिलित मुख्य दार्शनिक अवधारणाहरू उनीहरूको प्रासंगिकता स्पष्ट पार्ने प्रयास गरेको छ।

परिचय:

वेदको चक्षु रूपमा चिनिने वैदिक खगोल विज्ञानले आकाशीय घटनाको वैज्ञानिक ज्ञानका साथै मानव अस्तित्व र ब्रह्माण्डको प्रकृतिमा गहन दार्शनिक अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ। यस लेखमा, हामी वैदिक खगोल विज्ञान भित्र सम्मिलित दार्शनिक पक्षहरूको अन्वेषण गर्नेछौं। वेदांग मध्येको एक अंग ज्योतिषशास्त्र दर्शन, न्याय दर्शन, शैववाद, र वेदांत जस्ता परम्पराहरूमा समेत ज्ञान प्रवाह गर्ने एक महत्त्वपूर्ण अंग हो। यो आलेखले वैदिक गणितको शास्त्रीय परंपरा, अनुभवजन्य अवलोकन, गणितीय चिन्तन, र आध्यात्मिक ज्ञानलाई एकसाथ बुनाई. पूर्वीय दर्शनका दार्शनिक विचारहरू बीचको जटिल अन्तरसम्बन्धहरूको बारेमा बताउँदछ। यथा शिखा मयूराणां नागानां मणयो यथा। तद्वद्देवाङ्गशास्त्राणां ज्योतिषं (गणितं) मूर्धनि स्थितम्। १। - वेदांग ज्योतिष, लगध, १९८५)

जसरी मयूरको टाउकोमा शिलाहरू हुन्छन्, जसरी सर्पहरूको रत्नहरू हुन्छन्, त्यसरी नै खगोल विज्ञान (गणित) वेदाङ्ग शास्त्रहरूको सर्वोच्च स्थानमा छ (जुन षड वेदांगहरू वा ज्ञानका छवटा सहायक शाखाहरू हुन्।

वैदिक गणितमा देवताहरू र आकाशीय पिण्डहरूबीचको जटिल र एक अर्कासँग गाँसिएका आध्यात्मिक विश्वास र खगोलशास्त्रीय अवलोकनको बीचको गहन सम्बन्ध देखिन्छ। यसमा वैदिक पदहरू, विशेष गरी वेद र ब्रह्माण्डग्रन्थहरूमा उल्लेखित आकाशीय देवताहरू र ब्रह्माण्डमा तिनीहरूको महत्त्वको चर्चा गरिएको छ।

वैदिक परम्परामा सूर्यलाई प्रकाश, न्यानोपन र जीवनको स्रोतको रूपमा ठूलो महत्त्वका साथ लिइन्छ। सूर्यलाई सूर्यसँग सम्बन्धित आकाशीय देवताहरू मध्ये एक आदित्यको रूपमा सम्मान गरिएको छ र प्रायः हप्ताको सात दिन प्रतिनिधित्व गर्दै सातवटा घोडाले खिचेको रथमा सवार भएको चित्रण गरिएको छ। वैदिक ग्रन्थहरूमा सूर्यलाई आराधना गर्ने मन्त्रहरू हुन्छन्। यी मन्त्रहरूमा ब्रह्माण्डलाई कायम राख्न र आकाशको यात्रामा सूर्यको को भूमिकाको वर्णन गर्दै, प्रारम्भिक सौर पात्रो र समय राख्ने प्रणालीहरूको लागि आधारको रूपमा लिइएको छ। (सावन्त, २००३)

चन्द्रमा वैदिक खगोल विज्ञानको अर्को महत्त्वपूर्ण देवता हुन्। चन्द्रमालाई कोमलता र परोपकारी देवताको रूपमा चित्रण गरिएको छ। शीतलता, प्रजनन क्षमता, र समयको तालसँग सम्बन्धित। वैदिक अनुष्ठान र चाडपर्वहरू प्रायः चान्द्र पात्रोमा उल्लेखित चन्द्रमाको चरणहरू (तिथि) अनुसार गरिन्छ। शुभ समय वा साइत लिन पनि चन्द्रवल हेरिन्छ।

वैदिक परम्पराले २७ ताराहरूको समूहलाई स्थापित गरेको छ, जसलाई नक्षत्रहरू भनिन्छ। नक्षत्रहरू प्रत्येक एक विशिष्ट देवता वा ब्रह्माण्ड सिद्धान्तसँग सम्बन्धित छन्। वैदिक ज्योतिष र पात्रो प्रणालीहरूमा नक्षत्रहरू महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ।

अग्नि, आगोका देवता, वैदिक ब्रह्माण्डको आकाशीय र पार्थिव क्षेत्रहरूको बीचमा मध्यस्थको रूपमा सम्मानित छन्। अग्नि सूर्य र आकाशीय प्रकाशसँग सम्बन्धित छन्। अग्नि परिवर्तनकारी शक्ति र बलिदानको रीतिथिति (याजना) को प्रतीक हुन्। आकाशीय क्षेत्रमा अग्निको भूमिकाले आगोको वैदिक बुझाइलाई शुद्ध पार्ने शक्तिको रूपमा प्रतिबिम्बित गर्दछ, जसले मानवतालाई ईश्वरीयसँग जोड्दछ।

ब्रह्माण्डको पानीका देवता वरुण र गर्जनका देवता र देवताहरूको राजा इन्द्रपनि वैदिक ब्रह्माण्डको

महत्वपूर्ण देवता हुन् । वरुण आकाशीय महासागर र ब्रह्माण्ड क्रम (चक्र) सँग सम्बन्धित छ, जबकि इन्द्र ब्रह्माण्डक प्रेतहरू विरुद्धको लडाई र ब्रह्माण्डको सन्तुलन कायम गर्ने काम गर्दछन् । वरुण र इन्द्र दुवै वैदिक अनुष्ठान र ऋचामा आमन्त्रित छन् । यस बाहेक रुद्र, यम, लगायत देव देवताको उल्लेख ऋग्वेदमा गरिएको छ । (सोन्तावके, १९३३)

वैदिक खगोल विज्ञानको मुटुमा ब्रह्माण्डिक सद्भाव र व्यवस्थाको अवधारणा रहेको छ । प्राचीन वैदिक दार्शनिकहरूले ब्रह्माण्डलाई जटिल र सामंजस्यपूर्ण प्रणालीको रूपमा बुझे । आकाशीय शरीरहरू सटीक ताल र चक्रमा सडैं । सबैभन्दा पुरानो वैदिक ग्रंथ मध्ये एक, ऋग्वेदले ब्रह्माण्डलाई नियन्त्रण गर्ने ब्रह्माण्ड क्रम को व्याख्या गर्दछ । ऋग्वेदले ईश्वरीय बुद्धिमत्ता र सबै अस्तित्व अन्तर्निहित सद्भाव प्रतिबिम्बित गर्दछ । ज्योतिष शास्त्रको दृष्टिमा ऋग्वेद ब्रह्माण्ड क्रम, सूर्य, चन्द्रमा, ग्रहहरू, र ताराहरूको सटीक दर्पण हो ।

ज्योतिषशास्त्रको प्राथमिक उद्देश्य मध्ये एक व्यक्तिगत गन्तव्य र जीवन घटनाहरूमा अन्तरदृष्टि प्रदान गर्ने हो । जन्मको समयमा आकाशीय पिण्डहरूको स्थितिमा आधारित जन्म कुण्डलि विश्लेषण गरेर, ज्योतिष शास्त्रले, सम्बन्ध, स्वास्थ्य, र आध्यात्मिक वृद्धि सहित एक व्यक्तिको जीवनको विभिन्न पक्षहरूको बारेमा भविष्यवाणी गर्न सक्दछन् । ज्योतिषले नकारात्मक ग्रहहरूको प्रभावलाई कम गर्न र सकारात्मकहरूलाई वृद्धि गर्न मन्त्र जप, रत्न लगाउने, अनुष्ठान पूजा गर्ने, र परोपकारी कार्यहरू जस्ता उपचारात्मक उपायहरू पनि लेख्दछन् । यी उपचारहरू आध्यात्मिक विकासलाई बढावा दिन र आफ्नो जीवनलाई ब्रह्माण्डको क्रमसँग मिलाउनको लागि हो । (भट्ट, १९९६)

ज्योतिषलाई व्यक्तिगत जीवनलाई आकार दिने र आध्यात्मिक विकासको मार्गनिर्देशन गर्ने कर्मिक प्रभावहरू बुझ्नको लागि मूल्यवान उपकरण मानिन्छ । यसले ब्रह्माण्ड शक्ति र मानव अस्तित्वको आपसी सम्बन्धमा अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ, जीवनका चुनौति र अवसरहरू खोजी गर्न व्यावहारिक मार्गदर्शन प्रदान गर्दछ । वैदिक ज्योतिषको रूपमा, यस ब्रह्माण्डको रूपरेखा भित्र कार्य गर्दछ ।

ज्योतिषीले आफ्नो कर्मिक प्रवृत्ति र सम्भावित जीवन अनुभवहरू पत्ता लगाउन एक व्यक्तिको जन्मको समयमा आकाशीय पिण्डहरूको स्थितिहरूको व्याख्या गर्दछ । जन्म कुण्डली विगतको कर्म र भविष्यका सम्भावनाहरूको नक्शाको रूपमा कार्य गर्दछ । यसले ब्रह्माण्डको क्रममा व्यक्तिको यात्रा प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

ज्योतिष शास्त्र अनुसार आध्यात्मिक विकास ब्रह्माण्डको प्रभाव र कर्मको फलमा आधारित हुन्छ । यसले कर्मको चुनौति र व्यक्तिहरूले सामना गर्ने अवसरहरूको अन्तर्दृष्टि प्रदान गर्दछ । उनीहरूलाई आत्म-जागरूकता, व्यक्तिगत वृद्धि र उनीहरूको उच्च उद्देश्यको साथ मोक्षतर्फ डोर्‍याउँछ ।

पूर्वी दर्शनहरूले ईश्वरसँग जोड्ने माध्यमको रूपमा भित्री अन्वेषण र आत्म-खोजको महत्त्वलाई जोड दिन्छन् । ध्यान, र आत्म-प्रतिबिम्ब जस्ता अभ्यासहरू यी परम्पराहरूमा केन्द्रित छन् । भित्री रूपमा फर्केर, व्यक्तिहरू अहंकारहरू त्यागेर र चेतनाको गहिरो अवस्थाहरूमा पहुँच गर्न सक्छन् जहाँ उनीहरूले ईश्वरसँग एकताको भावना अनुभव गर्न सक्छन् ।

पूर्वी दर्शनहरूले प्रायः परम्परागत द्वैतवादी सोचलाई चुनौती दिन्छ । यसले संसारलाई असल र खराब, आत्म र अन्य जस्ता विरोधी वर्गहरूमा विभाजन गर्दछ । बरु, यी परम्पराहरूले गैर-द्वैतवादी दृष्टिकोणहरूलाई जोड दिन्छ जसले सबै अस्तित्वको अन्तर्निहित एकतालाई मान्यता दिन्छ । द्वैतवादी सोचलाई पार गरेर, व्यक्तिहरूले ईश्वरसँग अझ गहिरो सम्बन्धको अनुभव गर्न सक्छन् जुन ईश्वरको परम्परागत अवधारणाहरूलाई आत्मवाट अलग रूपमा बुझ्ने गर्दछन् ।

पूर्वी दर्शनहरूले मात्र विश्वासको सट्टा अभ्यासमा बलियो जोड दिन्छन्। पूर्वी दर्शनहरूमा सिद्धान्त वा सिद्धान्तमा मात्र भर पर्नेको सट्टा, अभ्यासकर्ताहरूलाई आध्यात्मिक अभ्यासहरूमा संलग्न हुन प्रोत्साहित गरिन्छ जसले ईश्वरको प्रत्यक्ष अनुभव गर्दछ। योग, ध्यान, जप, र अनुष्ठान जस्ता अभ्यासहरू मार्फत, व्यक्तिहरूले ईश्वरको बारेमा आफ्नो बुझाइलाई गहिरो बनाउन र ईश्वरसँग अझ घनिष्ठ सम्बन्ध राख्न सक्छन्। पूर्वी दर्शनहरूमा करुणा, बुद्धि, नम्रता, र धैर्यता जस्ता सद्गुणहरू आध्यात्मिक विकास र प्राप्तिको लागि आवश्यक मानिन्छ। दैनिक जीवनमा यी सद्गुणहरूलाई मूर्त रूप दिएर, व्यक्तिहरूले आफ्नो हृदय र दिमागलाई शुद्ध गर्न सक्छन्। पूर्वी दर्शनहरूले आध्यात्मिक चिन्तमा लागेकाहरूलाई ईश्वरको नजिकमा पुग्ने मार्ग बताउँदै ईश्वर सान्निध्यमा सहायक हुन्छन्। उपासनाका मार्ग र साधन भिन्न भिन्न लिएता पनि यी दर्शनहरूको ध्येय ईश्वर प्राप्ति नै हो। (उपाध्याय, १९८९)

न्याय दर्शन (पन्त, अर्जुन देव २०१९)

महर्षी अक्षपद गौतमद्वारा प्रतिपादित न्याय दर्शन एक ईश्वरवादी दर्शन हो जसमा ईश्वर कर्मफलको प्रदायक हुनुहुन्छ। यस दर्शनको मुख्य उद्देश्य प्रमाण हो। न्याय शब्द धेरै अर्थमा प्रयोग गरिन्छ, तर दार्शनिक साहित्यमा, न्याय भनेको सिद्ध विषय वा सिद्धान्तको समाधान गर्ने माध्यम हो।

नियते प्रप्यते विविक्षितार्थ सिद्धिर्णेन तत् न्याय।

तसर्थ न्याय दर्शनमा अनुसन्धानका विधिहरू वर्णन गरिएको छ।

न्याय दर्शनमा अनुसन्धानको विधिको वर्णन गरिएको छ र सत्य पत्ता लगाउने सोह्र तत्वहरू रहेको बताईएको छ। कुनै पनि पदार्थको सत्य (वास्तविकता) ती तत्वहरूद्वारा जान्न सकिन्छ। यी सोह्र तत्व हुन्- (१) प्रमाण, (२) प्रमेय, (३) शंका, (४) उद्देश्य, (५) उदाहरण, (६) सिद्धान्त, (७) सामग्री, (८) तर्क (९) निर्णय, (१०) वाद, (११) जल्प, (१२) विताण्ड, (१३) हेत्वभाषा, (१४) छल, (१५) जात र (१६) निग्रहस्थान

यी सबैलाई न्याय दर्शनमा वर्णन गरिएको छ त्यसैले यस दर्शनलाई तर्कको व्याकरण भन्न सकिन्छ। वेदार्थ जान्नमा तर्कको विशेष महत्व छ। त्यसैले यो दर्शन वेद बुझ्नको लागि उपयोगी छ।

न्याय दर्शनका चार खण्ड-

१. सामान्य ज्ञान समस्या समाधान
२. विश्व समस्या समाधान
३. आत्मा को मुक्ति
४. भगवान को ज्ञान

न्याय दर्शनमा अध्यात्मवाद भन्दा तर्क र ज्ञान बढी छ। आनन्द प्राप्त गर्नका लागि स्पष्ट विचार र तार्किक प्रमाण आवश्यक भएकाले यसमा तर्कशास्त्रको प्रचलन भएको हो। न्याय दर्शनमा १. सामान्य ज्ञान २. संसारको जटिलता ३. जीवात्मको मुक्ति र ४. परमात्माको ज्ञान- यी चार गम्भीर उद्देश्य, प्रमाण आदि १६ पदार्थको तत्वज्ञान प्राप्त हुन्छ। ईश्वर सिद्धि न्याय दर्शनको गन्तव्य हो। (आचार्य, २०१२)

साङ्ख्य दर्शन (पन्त, २०१९)

प्रकृतिदेखि स्थूल-भूतसम्मका सबै तत्वहरूको सङ्ख्या गणना गरेर त्यसलाई साङ्ख्य दर्शन भनिन्छ। परमात्माको तेजले परमाणुको सन्तुलन भंग गर्छ र असमानता सुरु हुन्छ। यो सृष्टिको कार्यमा पहिलो परिवर्तन हो। यो अवस्थालाई महत् भनिन्छ। यो प्रकृतिको पहिलो परिणाम हो। मन र बुद्धि यही महत्त्वबाट बनेको हुन्छ। यसमा

परमाणुको तीन बलहरू बाहिरी रूपमा रहेको कारणले वरिपरि प्रकृतिलाई यसको आधारभूत रूपमा सत्व, रजस र रजस्तमसको सन्तुलन भनिन्छ । तीनवटै आरोपहरू एकअर्कालाई पारस्परिक रूपमा तटस्थ गर्दैछन् जसरी त्रिकान्तिका तीन वटा खुट्टाले एकअर्कालाई थामेका छन् । साङ्ख्यले ब्रह्माण्डको सृष्टिको व्याख्या गर्छन् र प्रकृति र पुरुषलाई अलग-अलग व्याख्या गर्छन् । सांख्यलाई सबैभन्दा पौराणिक दर्शन मानिन्छ । यसले भारतीय समाजमा यति व्यापक प्रभाव पारेको थियो कि महाभारत श्रीमद्भगवद्गीता विभिन्न पुराण, उपनिषद, चरक संहिता र मनु संहितामा सांख्यको विशेष उल्लेख पाइन्छ । यसको परम्परागत पूर्वज कपिल मुनि थिए । साङ्ख्य दर्शनमा ६ अध्याय र ४५१ सूत्रहरू छन् ।

सांख्य संख्या सूचक हो । यस ग्रन्थलाई साङ्ख्य दर्शन नाम दिइएको हो किनभने यसमा २५ तत्व वा सत्य सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरिएको छ । साङ्ख्य दर्शनले संसारको हरेक वास्तविक वस्तुको उत्पत्ति मानिस र प्रकृतिबाट भएको हो भन्ने विश्वास गर्छ । पुरुष आफैमा आत्माको आत्मा हुन्छ जबकि प्रकृति पदार्थ र सृजनात्मक शक्तिको जननी हो । संसारका आत्माहरू संख्याहीन छन् जसमा चेतना छ तर गुणहरू छैनन् । एउटै स्वभाव तीन गुणको समन्वयबाट बनेको हुन्छ । यस त्रिविध सिद्धान्त अनुसार सत्व, रजस्व र तमस उत्पन्न हुन्छ । प्रकृतिको अविकसित अवस्थामा यी गुणहरू निष्क्रिय हुन्छन्, तर ईश्वरीय सृष्टिको उदयको प्रक्रिया सुरु हुने बित्तिकै प्रकृतिका तीन गुणहरू बीचको समग्र सन्तुलन बिग्रन्छ । साङ्ख्यका अनुसार २४ वटा आधारभूत तत्वहरू छन् जसमा प्रकृति र मानिस पच्चीसौं हुन् । प्रकृतिको प्रकृति आन्तरिक छ र मानिसको अर्थ व्यक्ति-आत्मा हो । संसारका आत्माहरू संख्याहीन छन् यी सबै आत्माहरू समान छन् र विकासका तटस्थ मार्गदर्शक हुन् । आत्माहरू कुनै न कुनै रूपमा प्रकृतिसँग सम्बन्धित हुन्छन् र तिनीहरूको मुक्ति प्रकृतिबाट भिन्नता अनुभव गर्नमा निहित छ । जब आत्मा र गुणहरू बीचको भिन्नताको गहिरो ज्ञान हुन्छ, तब तिनीहरूबाट मुक्ति हुन्छ र मोक्ष सम्भव हुन्छ । परमात्माको तेजले परमाणुको सन्तुलन भंग गर्छ र असमानता सुरु हुन्छ । यो सृष्टिको कार्यमा पहिलो परिवर्तन हो । प्रकृतिलाई मूलतः सत्व, रजस, रजस र तमसको सन्तुलन भनिन्छ । तीनवटै आरोपले एकअर्कालाई पारस्परिक रूपमा तटस्थ गरिरहेका छन् जसरी त्रिकान्तिका तीन वटा खुट्टाले एकअर्कालाई थामेका छन् ।

दोस्रो परमाणु समूह हो जसमा सत्वगुण प्रबल हुन्छ, जसलाई वैकारिक अहंकार भनिन्छ । यसलाई वर्तमान वैज्ञानिक प्रोटोन भनिन्छ । यो अवस्थालाई महत भनिन्छ । यो प्रकृतिको पहिलो परिणाम हो । मन र बुद्धि यही महत्वबाट बनेको हुन्छ । यसमा, एटमको बहिर्मुखी तीन बलहरू वरपरका परमाणुहरूलाई आकर्षित गर्न थाल्छन् अब परमाणुहरूको समूह बन्न थाल्छन् तीन प्रकारका समूह देखिन्छन् । एउटा हो तेजजसबाट राजस गुण रहन्छ । यो तेजसलाई अहंकार भनिन्छ । वर्तमान वैज्ञानिक भाषामा यसलाई इलेक्ट्रोन भनिन्छ । त्यसपछि यी अहंबाट पाँच तन्मात्रहरू रूप, स्वाद, स्वाद, गन्ध, स्पर्श र ध्वनि पाँच महाभूतहरू बन्छन् अर्थात्तीनवटै अहं एक समूहमा आएपछि त्यसलाई परिमण्डल भनिन्छ । यी अहंकारहरूलाई वैदिक भाषामा अपह भनिन्छ । यो अहंकार प्रकृतिको अकी परिणाम हो ।

तेस्रो परमाणु समूह जसमा तामस गुण प्रबल हुन्छ, त्यसलाई वर्तमान विज्ञानको भाषामा न्यूटन भनिन्छ । यो भूतिया अहंकार हो । र जब भूत अहंकारहरू एक ठाउँमा नयाँ संख्यामा जम्मा हुन्छन्, तब भारी परमाणु समूहहरू बीचमा हुन्छन् र प्रकाशहरू तिनीहरूको वरिपरि घुम्न थाल्छन् । वर्तमान विज्ञानले यसलाई एटम भन्छ । दार्शनिक भाषामा यसलाई परिधि भनिन्छ, परिधिका समूहहरू पाँच प्रकारका हुन्छन् । यिनीहरूलाई महान् भूत भनिन्छ । (भट्टाचार्य, २०२२)

वैशेषिक दर्शन (आचार्य, २०१२)

आधारभूत तत्वहरू ईश्वर, आत्मा र प्रकृति ब्रह्मसूत्रमा वर्णन गरिएको छ । यी तीन पदार्थलाई ब्रह्म भनिन्छ । प्रकृतिको परिणाम अर्थात् रूपान्तरण दुई प्रकारका हुन्छन् । महान अहंकार र तन्मात्र अव्यक्त यी साङ्ख्य दर्शनमा वर्णित छन् । परिमण्डल पञ्च महाभूतहरू र महाभूतहरू मिलेर बनेका भौतिक जगतका सबै पदार्थहरूलाई प्रकट पदार्थ भनिन्छ । यिनीहरूको वर्णन वैशेषिक दर्शनमा छ ।

महर्ष कणाद वैशेषिक दर्शनका प्रवर्तक हुन् । यस दर्शनले ब्रह्माण्ड, पाँच महान् तत्व र भूतले बनेका सबै पदार्थको वर्णन गरेको हुनाले वैशेषिक दर्शन विज्ञानमा आधारित छ । वैशेषिक दर्शनका पहिलो दुई सूत्र हुन् । अथातो धर्म विलिख्यामः ।

अव हामी धर्मको व्याख्या गर्नेछौं ।

लौकिक र लौकिक (ऋणरहित) सुख प्राप्त गर्ने नै धर्म हो । कणादको वैशेषिक दर्शन र गौतमको न्याय दर्शन बीचको भिन्नता यो हो कि यसमा छब्बीसको सट्टा सात तत्वको मात्र चर्चा गरिएको छ । जसमा विशेषलाई बढी जोड दिइएको छ ।

यी तत्वहरू पदार्थ, गुण, कार्य, समन्वय, विशेष र अनुपस्थिति हुन् ।

शाख्य दर्शनले पुरुष र प्रकृतिको दोहोरो सिद्धान्तमा जोड दिएर खगोल विज्ञानको दृष्टिमाफत ब्रह्माण्डको गतिशीलता बुझ्ने आधार प्रदान गर्दछ । तार्किक तर्क र अनुभवजन्य प्रमाणहरूको आधारमा न्याया दर्शनले खगोल विज्ञानलाई यसको दार्शनिक तर्कहरूलाई मान्य गर्न र कारणको प्रकृतिलाई स्पष्ट पार्ने माध्यमको रूपमा प्रयोग गर्दछ । शैववादमा, आकाशीय शरीरहरू ईश्वरीय उर्जाको अभिव्यक्तिको रूपमा सम्मान गरिन्छ । सृष्टि र विघटनको ब्रह्माण्डिक नृत्यको प्रतीक हो, जबकि वेदांत दर्शनले सम्पूर्ण अस्तित्वको आपसी सम्बन्धको अन्वेषण गर्दै अन्तिम वास्तविकता (ब्राह्मण) को दृष्टि माफत ब्रह्माण्ड क्रमलाई विचार गर्दछ ।

यस परीक्षाले खगोल विज्ञान र यी दार्शनिक प्रणालीहरू बीचको बहुपक्षीय सम्बन्धहरूलाई उजागर गर्दछ । यसले प्रत्येक परम्पराले आकाशीय ज्ञानलाई कसरी आत्मिक अन्तर्दृष्टि, दार्शनिक अनुसन्धानलाई बढावा दिन, र ब्रह्माण्डको अन्तर्निहित अनन्त सत्यहरूलाई प्रकाश पार्दछ भन्ने कुराको खुलासा गर्दछ ।

समग्रमा, वैदिक खगोल विज्ञानमा, देवताहरूको उपलब्धिहरू सूर्य, चन्द्रमा, र ताराहरूको आन्दोलनलाई नियन्त्रण गर्ने आकाशीय देवताहरूको रूपमा तिनीहरूको भूमिकामा प्रतिबिम्बित हुन्छन्, साथै वैदिक अनुष्ठान, पात्रो र ज्योतिषीय गणनामा तिनीहरूको महत्त्व वैदिक विश्व दृश्यले ब्रह्माण्डको हरेक पक्षमा ईश्वरीय उपस्थितिलाई मान्यता दिन्छ ।

शैव दर्शन

शैव दर्शन, जसलाई शैववाद पनि भनिन्छ, हिन्दू धर्ममा प्रमुख परम्परा हो जसले भगवान शिवलाई सर्वोच्च देवताको रूपमा पूजा गर्दछ । ज्योतिष, वा वैदिक ज्योतिष, हिन्दू धर्मको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो, आकाशीय पिण्डहरूको अध्ययन र मानव मामिलामा उनीहरूको प्रभावमा केन्द्रित जबकि तिनीहरू भिन्न देखिन्छन्, त्यहाँ शैव दर्शन र ज्योतिष बीचको आपसी सम्बन्धका धेरै बिन्दुहरू छन् । यस परिप्रेक्ष्यले आकाशीय शरीरहरू सहित सम्पूर्ण ब्रह्माण्डलाई ईश्वरीय उर्जाको अभिव्यक्तिको रूपमा देख्दछ । (भट्टाचार्य, २०२२)

शैव दर्शन, विशेष गरी काश्मिर शैववादको गैर-द्वैतवादी दर्शन परंपरा भित्र, ब्रह्माण्डलाई ईश्वरीय चेतनाको अभिव्यक्तिको रूपमा हेरिन्छ । यो चेतनालाई शिव स्वरूपले व्याख्या गरिन्छ, प्रारम्भिक कस्मिर शैववाद पाशुपत सम्प्रदायमा आधारित रहेको पाइन्छ । यो प्रणालीमा आगम वा तन्त्र समावेश भएपछि काश्मिर

शैववादको शैव दर्शनको एक हागाको रूपमा रहेको छ । धेरै तन्त्रहरूमा आधारित प्रारम्भिक कस्मिर शैववादले द्वैतवादी सिद्धान्त अपनाएको देखिन्छ । तथापि, नवौं शताब्दीदेखि, काश्मीरको शिव प्रणालीले नयाँ स्वरूपमा विकसित भएको पाइन्छ । शुद्ध अद्वैत तत्वमा आधारित, त्यस समयदेखि एक प्रकारको आदर्शवादी अद्वैतवादको अपनायो ।

कस्मिरको शिव अद्वैतवादको दर्शनका समस्याहरूप्रति व्यावहारिक दृष्टिकोण छ । यो न त अद्वैत वेदान्त र बौद्ध धर्म जस्तै कठोर आदर्शवादी छ, न त न्याय-वैषेशिक, सांख्य जत्तिकै यथार्थवादी छ । यो सबै व्यावहारिक उद्देश्यका लागि वास्तविकता हो । तर यो पूर्ण वास्तविकता होइन, किनकि यो एउटा सृष्टि हो । यो पूर्ण वास्तविकतामा शुद्ध, असीम र सबै धारण गर्ने चेतनाको रूपमा अवस्थित छ । त्यो चेतना, जसलाई परम-शिव भनिन्छ, यसको चेतना भएको कारण सधैं कम्पन भइरहेको छ र यसको कम्पनशील प्रकृतिलाई स्पन्द भनिन्छ । परम-शिवमा शुद्ध चेतनाको रूपमा अवस्थित स्पन्द, चरणहरूद्वारा, ऐनामा देखा पर्ने प्रतिबिम्बको रूपमा यसको अभूतपूर्व पक्षमा देखा पर्दछ । ऐनाले बाहिरी वस्तुहरूको प्रतिबिम्ब बोक्छ, तर शुद्ध चेतनाको ऐनाले आफ्नै शक्तिहरूको प्रतिबिम्ब बोक्छ ।

यस सिद्धान्त अनुसार जीवन चार अवस्थाहरूबाट गुज्रिन्छ, जाग्ने, सपना देख्ने, सुत्ने, र चौथो, अन्तर्ज्ञानात्मक प्रकाशको अवस्था जसलाई तुर्य अवस्था भनिन्छ । यस्ता चार अवस्थामा चम्किरहेको जीवनको प्रकृति विभिन्न प्रकारको हुन्छ । सत्य प्रकट गर्ने सबैलाई जीवनको एउटै अवस्थाको अन्तर्ज्ञानात्मक अनुभव हुनु आवश्यक छैन । त्यसैले ज्ञानका सबै अन्वेषकहरूले यसको समान अनुभूति गर्दछन् भन्ने हुँदैन । जीवनका गुप्त रहस्यहरूको सहज अनुभूति लिन विभिन्न आध्यात्मिक चिन्तनका मापदण्डहरू पुरा हुन पर्दछ । यसले पूर्वीय दार्शनिकहरूको दार्शनिक दृष्टिकोणमा विविध विविधतालाई थप गरेको छ । जीवनको उच्चतम र सबैभन्दा ठ्याक्कै सही दर्शन भनेको यसको प्रकृतिको भित्री र उच्चतम ज्ञान प्राप्तिको अवस्थाको अनुभूति हो जसलाई शैव दर्शनमा तुर्य भनिन्छ । अतः चौथो, अर्थात्, सिद्ध आध्यात्मिक प्रकाशको अवस्था, यस्तो तुर्यको अवर्णनीय पक्षलाई शुद्ध चेतनाको दिव्य अवस्था, तुर्यातिता भनिन्छ, जसको आत्म-अनुभवले आफ्नो अनुभूति भएको आकांक्षीको व्यक्तिमा केही प्रकारको छाप छोड्छ । सुतिरहेको अवस्थाको पूर्ण शान्ति सबै अशान्तिको अभाव हो र चरित्रमा नकारात्मक हुन्छ, तर चौथो अवस्थामा चम्किरहेको आनन्द, जसलाई तुर्य भनिन्छ, यसको सकारात्मक चरित्र हुन्छ ।

शंकराचार्यले आफ्नो अपरक्षानुभूतिमा दार्शनिक खोजको बारेमा यसरी भनेका छन् ।

कोऽहं कथमिदं जातं को वै कर्तास्य विद्यते ।

उपादानं किमस्यास्ति विचारः सोऽयमीदृशः॥

परम शिवको चेतनाबाट सहज रूपमा शक्ति, ऊर्जा निस्कन्छ । शिवको चेतना र शक्तिको गतिशील प्रकृतिको अन्तरक्रियाबाट नै ब्रह्माण्डको विकास हुन्छ । शिवले ब्रह्माण्डको सृष्टि, संरक्षण र पालनपोषण गर्दछन् । शिवको स्थिति एक स्थिर अवस्था होइन, निरन्तर, चक्रीय प्रक्रियाको अंश हो । यसले ब्रह्माण्ड भित्र विभिन्न शक्तिहरू र ऊर्जाहरूको सामंजस्यपूर्ण अन्तरक्रिया समावेश गर्दछ, असंतुलन वा अराजकतालाई रोक्छन् । ब्रह्माण्डको हरेक पक्षमा शिवको उपस्थितिले सबै सृष्टिमा निहित पवित्रताको सम्मान रहन्छ ।

ज्योतिष शास्त्रले यस्तै ब्रह्माण्डको ढाँचा भित्र काम गर्दछ । आकाशीय शरीरहरू जस्तै ग्रहहरू, ताराहरू, र नक्षत्रहरू ब्रह्माण्डक उर्जाको रूपमा हेर्ने । ज्योतिषमा, यी आकाशीय पिण्डहरूको आन्दोलन र स्थितिले पृथ्वीमा मानव गन्तव्य र घटनाहरूलाई प्रभाव पार्दछ, भन्ने विश्वास गरिन्छ ।

शैव दर्शन भित्र, विभिन्न आध्यात्मिक अभ्यास, अनुष्ठान, र भक्तिको रूप नकारात्मक कर्म को प्रभावहरू

लाई कम गर्न, दिमाग शुद्ध गर्न, र आध्यात्मिक विकासका विविध कुराहरु रहेको छ । यी अभ्यासहरूमा ध्यान, न्त्र जप, पूजा (पुजा), र भगवान शिवसँग सम्बन्धित पवित्र स्थलहरूको तीर्थयात्रा समावेश रहेका छन् ।

शैव दर्शनले आध्यात्मिक विकास र मुक्ति (मोक्ष)को मार्गमा जोड दिएका छन्, जहाँ व्यक्तिहरू आफ्नो अन्तर्निहित ईश्वरीय प्रकृति महसुस गर्न र सर्वोच्च चेतनासँग एकताबद्ध हुन खोज्छन्, जुन प्रायः भगवान शिवको प्रतीक हो । यस यात्रामा दिमागको शुद्धिकरण, चेतनाको विस्तार, र ईश्वरीय गुणहरूको खेती समावेश छ । (भट्टाचार्य, २०२२)

शैव दर्शन वेद, स्मृति र परम्परामा आधारित सनातन धर्ममा आधारित छ । यी दर्शनले मन्दिरहरूमा, र घरहरूमा शिव पूजाको अभ्यासलाई विशेष जोड दिएका छन् । धर्मका यी बाह्य पक्षहरूका अतिरिक्त, यसमा तान्त्रिक अभ्यासको त्रिका र कुल प्रणालीअनुसार शिव-योगको साधना पनि समावेश छ ।

वैदिक ज्योतिषमा भगवान शिव

भगवान शिवको वैदिक ज्योतिषमा केन्द्रीय भूमिका छ । धेरै ग्रह ऊर्जाहरूसँग सम्बन्धित उहाँको संबन्ध छ । यद्यपि उनको विशिष्ट ग्रहहरू छन् । शिव चेतनाको ब्रह्माण्डीय प्रकाशको परम देवता हुन् । उनको आदिम प्रकाश सबै प्रकारका प्रकाशको आधार हो ।

शिव, सूर्य र चन्द्र

सूर्यसँग शिवको सम्बन्ध शक्तिशाली र गहिरो छ । उनी प्रत्यधि-देवता हुन्, सूर्यको तेस्रो स्तर वा परम देवता, देवताको रूपमा सूर्य र अधिदेवको रूपमा अग्नि भन्दा पछि राखिएको छ । शिवले ब्रह्माण्डमा प्रकाशका अन्य सबै रूपहरूका पछाडि शुद्ध दिव्य प्रकाश वा प्रकाशलाई प्रतिनिधित्व गर्दछन्, प्रकट र अप्रकट, जसको शैव दर्शनमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिएको छ । आत्मको रूपमा सूर्य (आत्मा, पुरुष)ले हाम्रो दिव्य शिव प्रकृतिलाई सङ्केत गर्दछ, सर्वोच्च प्रकाश, हाम्रो सौर्यमण्डलको ज्योति मात्र होइन । शिव उदाउँदो सूर्यसँग सम्बन्धित छन् ।

सूर्यलाई शासन गर्ने महान ब्रह्माण्ड देवताहरूको त्रिमूर्तिका शिव र समयको गतिले विशेष गरी विष्णु संरक्षक र ब्रह्माको सृष्टिकर्ताको तुलनामा सौर्य ऊर्जाको रूपान्तरणकारी र विनाशकारी पक्षलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । तैपनि शिवलाई प्रायः रात, अज्ञात, जादु र रहस्यमयसँग उनको सम्बन्धका साथ चन्द्र देवताको रूपमा हेरिन्छ । नेपाल र भारतका मन्दिरहरूमा सामान्यतया सोमबार शिवको पूजा गरिन्छ । शिवले आफ्नो टाउकोमा अर्धचन्द्र धारण गर्छन् । सोमको रूपमा चन्द्रमाले शिवको परमानंदित प्रकृतिलाई सङ्केत गर्दछ ।

यहाँ हामीले शिव ऊर्जाका दुई पक्षलाई चिन्नुपर्छ । उनको अग्नि वा रुद्र रूपसँग सौर्य ऊर्जा छ र अग्नि र शुद्धिकरणको रूपमा अग्निसँग सम्बन्धित छ । शङ्करको रूपमा उनको नरम शान्ति दिने ऊर्जा चन्द्र प्रकृतिको छ, सोमसँग सम्बन्धित छ, जसमा उनले बोटविरुवाहरूको निको पार्ने शक्ति राख्छन् । यी आयुर्वेदिक उपचारको दुई पक्षहरू हुन् जस्तै घटाउने र पोषिलो रसायन दिने, एकातिर विषाक्त पदार्थ र दोषहरू हटाउने, र अर्कोतिर कायाकल्प (रसायण)लाई बढावा दिने ।

चन्द्रमा सामान्यतया शिवको पत्नी र शक्ति रूपहरूसँग पनि सम्बन्धित छन् । यसमा माँ काली, दुर्गा र उमार पार्वती समावेश छन्, जुन सबै चन्द्रमाको विभिन्न चरणहरूसँग सम्बन्धित छन् र तिनीहरूको ज्योतिषीय पत्राचार विभिन्न स्तरहरूमा छन् ।

शिव र अन्य ग्रहहरू

शिवको दोस्रो छोरा स्कन्द (गणेशपछि) मंगल ग्रहका लागि मुख्य देवता हुन् र उनी स्वयं शिवजस्तै अग्नि वा अग्निसँग सम्बन्धित छन्। शिवको सौर्य र अग्नि ऊर्जा मंगल र स्कन्दबाट प्रतिबिम्बित हुन्छ। उनी समय र अज्ञानबाट जन्मेका राक्षसहरूलाई नष्ट गर्ने देवताहरूको सेनाको नेताका रूपमा शिवका छोरा हुन्। स्कन्दलाई सुब्रह्मण्य, कार्तिक्य र मरुगन भनेर चिनिन्छ र उनलाई शैव तपस्वीको रूपमा चित्रण गरिएको छ। उनी कहिलेकाहीं शिवको युवा दक्षिणामूर्ति रूपसँग सम्बन्धित छन्।

समग्रमा समयको देवताका रूपमा (काल) शिव शनिसँग सम्बन्धित छन्, जुन प्रमुख ग्रहहरूमध्ये सबैभन्दा ढिलो गतिमा अघि बढ्ने ग्रह हो र लामो समयवाधि शासन गर्दछन् र महान् कर्मिक गणनाकर्ता पनि हुन्। वैदिक ज्योतिषमा शनि शिवको प्रतीकवादका पक्षहरूसँग देखा पर्दछ, जस्तै उनको त्रिशूल, र शिवले जस्तै उनको अनुशासित मार्गदर्शन स्वीकार गर्नेहरूलाई शान्ति प्रदान गर्दछ। शङ्कर र शनि दुवैको रूपमा शिवले मूल ध्वनि शामलाई प्रतिबिम्बित गर्छन् जसले शान्ति प्रदान गर्दछ।

शिवको शुक्र वा शुक्रसँग सम्बन्ध छ, शिव आराधनाबाट शुक्र ग्रहको दोष नियन्त्रण हुन्छ। शुक्र सूर्यबाट टाढा बिहान वा साँझको चम्किलो ग्रहको रूपमा देखा पर्दछ, जसले यसलाई आफूभित्र फिर्ता अवशोषित गर्दछ। सूर्य, शिव र शुक्र परमानन्द, रूपान्तरण, मृत्यु र पुनर्जन्मसँग सम्बन्धित छन्।

ब्रह्माण्डमा सर्प वा रूपान्तरणकारी/विजुली ऊर्जाका स्वामीको रूपमा (अहिपति, नागेश्वर) शिवले राहु र केतु, दुई चन्द्र विन्दुहरू र तिनीहरूसँग सम्बन्धित नाटकीय ग्रहणहरूमा शासन गर्छन्। शिवले विष पिउन सक्छन् र यसबाट प्रभावित हुँदैनन्। राहुको नकारात्मक सूक्ष्म ऊर्जाहरू जसले दिमागलाई विचलित पार्छ र हामीलाई मानसिक रूपमा कमजोर बनाउँछ। शिव आराधनाबाट राहु र केतु ग्रहको दोष शान्ति हुन्छ।

सारांशमा, जबकि शैव दर्शन र ज्योतिषले हिन्दू दर्शन र अभ्यासका विभिन्न पक्षहरूलाई सम्बोधन गर्छन्, तिनीहरू ब्रह्माण्ड विज्ञान, कर्म, आध्यात्मिक विकास, र उपचारात्मक उपायहरू जस्ता साझा विषयहरू साझा गर्छन्। उनीहरूको आपसी सम्बन्धले ब्रह्माण्डको शक्ति, व्यक्तिगत गन्तव्य र हिन्दू अध्यात्मको फराकिलो ढाँचा भित्र आध्यात्मिक संघर्षको पारस्परिक सम्बन्ध झल्काउँछ।

आगम शास्त्र

आगम शास्त्र, तंत्र, र खगोल विज्ञान बीचको सम्बन्ध बहुमुखी छ र हिन्दू धर्म र अन्य भारतीय आध्यात्मिक प्रणाली भित्र आध्यात्मिक, अनुष्ठानवादी, र वैज्ञानिक परम्पराको आपसी सम्बन्ध प्रतिबिम्बित गर्दछ। यहाँ कसरी सम्बन्धित छन्।

आगम शास्त्र, शास्त्रले हिन्दू धर्ममा धर्मशास्त्रको वर्गलाई जनाउँदछ जुन मुख्य रूपमा अनुष्ठान, मन्दिर निर्माण, देवता पूजा र आध्यात्मिक अभ्यासहरूसँग सम्बन्धित छ। यी पदहरूले विभिन्न धार्मिक समारोहहरू र अनुष्ठानहरू कसरी गर्ने भनेर विस्तृत निर्देशनहरू प्रदान गर्दा।

आगम शास्त्रले हिन्दू पूजाको धार्मिक र भक्तिपूर्ण पक्षमा ध्यान केन्द्रित गरे पनि यसले प्रायः ब्रह्माण्डको सिद्धान्त र खगोल सम्बन्धी विचारहरूलाई समाहित गर्दछ। उदाहरणका लागि, मन्दिर निर्माण पवित्र ज्यामिति, आकाशीय पिण्डहरूतर्फ झुकाव र ब्रह्माण्डिक उर्जाको साथ पञ्जलितबद्धताको सिद्धान्तहरू द्वारा निर्देशित छ।

तन्त्र एक विविध आध्यात्मिक परम्परा हो जसले आध्यात्मिक अनुभूति र मुक्तिको उद्देश्यले विभिन्न अभ्यास, अनुष्ठान र दार्शनिक अन्तरदृष्टि समेट्छ। तंत्रले मन्त्र, यंत्र (पवित्र रेखाचित्र), मद्रा (इशारा), र आध्यात्मिक उर्जा जगाउन र ईश्वरीय संगति प्राप्त गर्न अनुष्ठान अभ्यास को उपयोग मा जोड दिन्छ।

आगम शास्त्रले जस्तै, तंत्रले खगोल विज्ञान र ब्रह्माण्डको तत्वहरूलाई यसको अभ्यासहरूमा समाहित गर्दछ। आकाशीय पिण्डहरू र उनीहरूको आन्दोलनहरू प्रायः तांत्रिक प्रतीकवाद भित्र ब्रह्माण्ड शक्ति र उर्जाको प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व मानिन्छ। थप रूपमा, तांत्रिक अनुष्ठानहरू विशिष्ट खगोलीय समयहरूमा प्रदर्शन गर्न सकिन्छ वा आकाशीय घटनाहरूको साथ पंक्तिबद्ध गर्न सकिन्छ।

प्रतीक र पवित्र ज्यामिति:

तन्त्र र अगामा शास्त्रले प्रायः ब्रह्माण्ड सिद्धान्त र उर्जाको प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व गर्दछ। पवित्र रेखाचित्र (यंत्र) र प्रतीकात्मक इशाराहरू (मुद्रा) ईश्वरीय उर्जाको लागि प्रयोग गर्न र आध्यात्मिक रूपान्तरणलाई सजिलो बनाउन प्रयोग गरिन्छ।

खगोल विज्ञान तांत्रिक र आगमिक प्रतीकवाद भित्र आकाशीय शरीर को प्रतीकात्मक व्याख्या गर्न योगदान गर्दछ। उदाहरणको लागि, सूर्यले ईश्वरीय मर्दाना सिद्धान्त (शिव)लाई प्रतिनिधित्व गर्न सक्दछ, जबकि चन्द्रमा ईश्वरीय स्त्री सिद्धान्त (शक्ति) को प्रतीक हो। ग्रह आन्दोलन र आध्यात्मिक सत्य र ब्रह्माण्ड सद्भाव प्रतिबिम्बित गर्न प्रतीकात्मक व्याख्या गरिएको छ।

अनुष्ठान समय

दुवै आगममा शास्त्र र तंत्रले उनीहरूको प्रभावकारिता र आध्यात्मिक क्षमता अधिकतम बनाउन शुभ समयमा अनुष्ठानहरू प्रदर्शन गर्ने महत्त्वमा जोड दिन्छन्। यी शुभ समयहरू अक्सर खगोलीय गणना र ग्रह न्ययका आधारमा निर्धारण गरिन्छ।

खगोल विज्ञान अनुष्ठान र समारोहहरूको लागि शुभ समय गणना गर्न वैज्ञानिक आधार प्रदान गर्दछ। ग्रहहरूको स्थिति, चन्द्र चरणहरू, र ग्रहण जस्ता आकाशीय घटनाहरूको अध्ययनले चिकित्सकहरूलाई आध्यात्मिक अभ्यासहरू गर्ने र ईश्वरीय आशिष्हरूको लागि सबैभन्दा लाभदायक क्षणहरूको बारेमा सूचित गर्दछ।

आध्यात्मिक अभ्यास र लौकिक चेतना:

तंत्र र आगममा शास्त्रको उद्देश्य आध्यात्मिक अनुभूति र ईश्वरीय संगति हो। अभ्यासकर्ताहरू आध्यात्मिक ऊर्जा जगाउन र चेतनाको उच्च राज्यहरू प्राप्त गर्न विभिन्न अनुष्ठानहरू, ध्यान प्रविधिहरू, र योगिक अभ्यासहरूमा संलग्न हुन्छन्।

वैदिक साहित्यमा ज्योतिष

वैदिक साहित्यले वेद, ब्राह्मण, आरण्यक र उपनिषदहरू समावेश गर्ने विशाल साहित्यलाई जनाउँछ। वर्तमानमा, वैदिक साहित्य विश्वको सबैभन्दा पुरानो स्रोत हो जसले हिन्दू धर्मको प्राचीन रूपलाई प्रकाश पार्छ। सृष्टिकर्ता ब्रह्माले परमपुरुष भगवानबाट आवाज सुनेर मात्र वेद प्राप्त गर्नभएको हुनाले वैदिक साहित्यलाई 'श्रुति' भनिन्छ। अन्य ऋषिहरूले पनि वेद श्रवण-परम्पराबाट प्राप्त गरेका थिए र यो श्रवण-परम्पराबाट अर्को पुस्तामा पनि हस्तान्तरण भएको हुनाले पनि यसलाई श्रुति साहित्य भनिन्छ। वैदिक साहित्य अन्तर्गत वेदहरू उपनिषद र आरण्यकहरूको भाषा संस्कृत हो, जसलाई यसको छुट्टै पहिचान अनुसार वैदिक संस्कृत भनिन्छ- यी संस्कृत शब्दहरूको प्रयोग र अर्थ समयसँगै परिवर्तन हुनगयो। रचना अनुसार, प्रत्येक शाखाको वैदिक शब्दावलीमा चार भागहरू छन्। वेदको मुख्य मन्त्र भागलाई संहिता भनिन्छ। संहिता बाहेक, प्रत्येकमा तीन तहको भाष्य वा टिप्पणी छ। चार वेद ऋग्वेद, सामवेद, यजुर्वेद र अथर्ववेद हो। चार वेदको कुरा

गर्दा संहिताको अंश मात्रै लिइन्छ । संहिता संगै वेदका भागहरू संहिता (मन्त्र भाग), ब्राह्मण-ग्रन्थ (गद्यमा अनुष्ठानको चर्चा) आरण्यक (अनुष्ठान पछिको उद्देश्यको व्याख्या) र उपनिषद (परमात्मा-ब्रह्म र आत्माको प्रकृति र सम्बन्धको धेरै दार्शनिक र ज्ञानपूर्ण विवरण) हो । (उपाध्याय, १९८९)

वैदिक संस्कृतिले आकाशीय वस्तुहरू र तिनीहरूका कार्यहरूलाई मूर्त रूप दिएको सामान्यतया अवलोकन गरिन्छ ।

ऋग्वेदका धेरै ऋचाहरूमा तीन प्रकारका व्याख्याहरू गर्ने यास्क (लगभग ७०० ईसा पूर्व) द्वारा अनुवाद गरिएको थियो । निरुक्त समेतका आधारमा वेदको परिस्थिति अनुसार अर्थ लगाइएको हुन्छ ।

जब हामी पढ्छौं कि एउटा राक्षस (असुर) आकाशबाट खस्यो र भूमिगत भयो, हामी सुरक्षित रूपमा अनुमान गर्न सक्छौं कि यो चित्र सम्भवतः समय र स्थानमा उल्कापिण्डको पतनसँग सम्बन्धित हुनुपर्दछ । त्यसै गरी जब यो भनिन्छ कि असुरले सूर्यलाई ढाकेको छ, हामी यो घटना ग्रहण हो भन्ने शङ्का गर्न सक्छौं । यी अधियज्ञ, अध्यात्म र अधिदैव हुन् क्रमशः बलिदान, दार्शनिक र आकाशीय (दिव्य) अर्थहरू । उदाहरणका लागि सोम शब्दको अधिदैव अर्थ चन्द्र हो, जबकि वैदिक यज्ञमा अधियज्ञअनुसार सोम त्यो नामको लता हो। उपनिषदहरूमा सोमको दार्शनिक अर्थ मानस वा मन हो । शतपथ ब्राह्मण ग्रन्थमा लेखिएको छ । चन्द्रमा सोम देवताहरूको खाना हो; तिनीहरू पूर्णमामा उनीकहाँ पुग्छन् । तर, यक्षले निरुक्त मा स्पष्ट रूपमा भनेका छन् कि सोम चन्द्र हो जसलाई कुनै देवताहरूले शाब्दिक रूपमा खाँदैनन् यस्तो अवस्थामा पूर्णमादेखि सुरु गरेर दैनिक रूपमा देवताहरूले उपभोग गर्ने भनिएको चन्द्रमाको सन्दर्भ हो भनेर हेर्न सजिलो छ । वैदिक ऋषिहरूले खगोलीय वस्तुहरूलाई मूर्त रूप दिए किनकि उनीहरूले अवलोकनयोग्य प्राकृतिक घटनाहरूको माध्यमबाट केही ब्रह्माण्डीय दिव्य एकता र ढाँचा देखे । त्यसैले वैदिक यज्ञ, हिन्दू धर्म र वेदान्त दर्शनमा प्राचीन आकाशका चित्रहरूको प्रतिबिम्बहरू फेला पार्न अचम्म मान्नु हुँदैन, तिनीहरू अहिले जति धुवाँलो देखिन्छन् । हाम्रा वैदिक पुर्खाहरूले गरेको यस प्रकारको आकाश अवलोकनलाई वैज्ञानिक प्रकृतिवाद भन्न सकिन्छ । आकाशका विवरणहरू अझ रोचक हुन्छन् विशेष गरी जब सङ्ख्याहरू आकाशीय देवताहरूसँग सम्बन्धित हुन्छन् ।

ऋग्वेदमा धूमकेतु र उल्का पिण्डहरू (सोन्तावके, १९३३)

ऋग्वेद संहिता हाम्रो अध्ययनका लागि उपलब्ध भारतको सबैभन्दा प्राचीन साहित्य हो। अन्य तीन वेदहरू अर्थात् यजुर्वेद, सामवेद र अथर्ववेद र तिनीहरूका सहायक ग्रन्थहरू ऋग्वेदसँग धेरै तरिकामा नजिकबाट जोडिएका छन्। ऋग्वेदको दुर्गम पुरातनता र जटिल भाषिक कलाकृतिहरूद्वारा वेदहरूको मौखिक स्थानान्तरणको जीवित परम्परा मूल जानकारीलाई सकेसम्म सटीक रूपमा संरक्षण गर्न हिन्दूहरूले जोड दिएको अत्यधिक महत्त्वको प्रमाण हो । यो एउटा प्रमाणित तथ्य हो कि धेरै सहस्राब्दीपछि पनि १०२८ ऋचा सहित १० मण्डला भएको आरभीमा कुल १०५५२ पदहरू(मन्त्र) सम्पूर्ण भारतभरि ठ्याक्कै एउटै सामग्री र अनुक्रमका साथ सिकाइन्छ र पठन गरिन्छ । यो भारतीय आकाशमा गरिएको सबैभन्दा पुरानो खगोलीय अवलोकनहरू पत्ता लगाउने प्राथमिक स्रोत हो ।

यद्यपि ऋग्वेदखगोल विज्ञान वा प्राकृतिक विज्ञानको पुस्तक होइन, यो भौतिकदेखि आध्यात्मिक, मानवदेखि अतिमानव, धर्मदेखि दर्शन, व्यक्तिदेखि सामूहिक, पृथ्वीदेखि आकाशदेखि ब्रह्माण्डसम्मका विभिन्न विषयवस्तुहरू समेट्ने मंत्रहरूका संग्रह हो । यो यसको संरचनात्मक प्रसारमा धेरै शताब्दीहरूमा फैलिएको छ र नदी, पहाड, भूमि र तालहरूको नामको साथ यसको फैलावटले पनि भूमिको विस्तृत क्षेत्रलाई प्रतिनिधित्व गर्दछ । ऋग्वेदको भाषा परिभाषाअनुसार वैदिक संस्कृत हो र यसको शैलीलाई सहज अन्तर्ज्ञान, प्रकटीकरण

वा चिन्तनबाट निस्कने प्रेरित कविताका रूपमा वर्णन गर्न सकिन्छ । त्यसैले व्याकरण, व्युत्पत्ति, शब्दकोश र भाषाविज्ञानको विश्लेषणात्मक विधिहरू मार्फत पाठलाई कडाईका साथ व्याख्या गर्दा हामी रुखहरूका लागि वनबाट वञ्चित हुनेछौं ।

ऋग्वेदनजिक पुग्ने जो कोहीले पनि मंत्रको अर्थ निकाल्ने डरलाग्दो समस्याको सामना गर्दछ। यो कठिनाई यास्कको समयदेखि नै थाहा छ जसले पहिले नै ऋग्वेदका मंत्रहरूलाई विभिन्न तरिकामा व्याख्या गर्न सकिन्छ भनेर उल्लेख गरिसकेका छन्। वैदिक भाषाको पदरातन प्रकृतिका कारण, सटीक अर्थहरू अज्ञात रहन सक्छन्, तर अन्य समान मंत्रहरूसँग पददा समग्र सान्दर्भिक प्रभावहरू यथोचित रूपमा स्पष्ट हुन्छ । त्यसैले जब कुनै विशेष घटना वा देवतालाई धेरै पटक वर्णन गरिन्छ, प्राचीन रचनाकारहरूको अर्थ के हो भन्ने स्पष्ट चित्र देखा पर्दछ ।

वेदको खगोल विज्ञानमा केतुलाई सूर्य, चन्द्र, ग्रह, ग्रहण र धूमकेतुबारेको विषयका रूपमा लोकप्रिय रूपमा बुझिन्छ । सूर्य र चन्द्रलाई देवताका रूपमा प्रशंसा गर्दा पनि सजिलैसँग आकाशीय वस्तुहरूको रूपमा चिन्न सकिन्छ तर वैदिक ग्रन्थहरूमा अन्य वस्तुहरूको वर्णन गरिएको छ कि छैन भन्ने कुरा आधुनिक पाठकका लागि यति स्पष्ट नहुन सक्छ । हिन्दू सामाजिक-धार्मिक बहुलवादी परम्पराले एउटै शब्दका विभिन्न अर्थहरू निरन्तर प्रवाहमा राख्दा थप कठिनाई उत्पन्न हुन्छ । बिन्दुमा एउटा उदाहरण केतु शब्द हो । यस शब्दलाई निरुक्तमा ज्ञान, ऋणडाप्रतीक चिन्ह र स्मृतिको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । त्यसैले ऋग्वेदशब्द धूमकेतु जसको अर्थ लगभग सबै भारतीय भाषाहरूमा धूमकेतु हो, सायनले धुवाँको ब्यानरको साथ बलिदानको आगोको विशेषणको रूपमा लिएका छन् । अथर्ववेदमा पनि एउटा प्रसिद्ध मंत्र छ जसमा सूर्य, चन्द्र र राहुको साथमा धूमकेतुको उल्लेख गरिएको छ, जसले वैदिक भाषामा पनि केतु शब्दले प्राथमिक रूपमा देखिने आकाशीय वस्तुलाई सन्दर्भ गरेको हुनुपर्छ भन्ने सङ्केत गर्दछ । माथिको संक्षिप्त समीक्षाले अग्निका प्रमुख भौतिक पात्रहरूलाई बाहिर ल्याउँछ जसलाई धूमकेतु भनिन्छ ।

मारुतहरू

मारुतहरू प्रसिद्ध वैदिक देवताहरू हुन्, जसलाई परम्परावादीहरू र आधुनिक विद्वानहरूद्वारा प्रेरित हावा र गर्जनको आँधीको प्रतिनिधित्व गर्ने मानिन्छ । यद्यपि, धूमकेतुको साथ तिनीहरूको स्पष्ट सम्बन्धले उल्कापिण्डको रूपमा तिनीहरूको सही व्याख्याको लागि आधार प्रदान गर्दछ । मारुतहरू देवताहरूको समूह हुन्, जसलाई सामान्यतया रुद्रका छोराहरू र कहिलेकाहीं सिधै रुद्र भनेर चिनिन्छ । मारुतहरूको मुख्य भेदभावपूर्ण विशेषता यो हो कि तिनीहरू व्यक्तिहरूको सङ्ग्रह हुन् जसलाई देख्न सकिन्छ र त्यसैले केही अर्थमा गणना गर्न सकिन्छ । तिनीहरू आपसमा अलग भएको भनिन्छ। तिनीहरू दुई र तिनले बढ्छ र तिनीहरूको गणना एक्काइस देखि साठी-सम्म भिन्न हुन्छ ।

विभावसु

धूमकेतु शब्दको हाम्रो अध्ययनले देखाउँछ कि आकाशमा यो आगो मरुत र विभावसुसँग पनि सम्बन्धित थियो । ऋग्वेदको विस्तृत अध्ययनबाट यो देखिन्छ कि मारुतहरू, निस्सन्देह, उल्का र/वा उल्का पिण्डहरूको वर्षा भएको हुनुपर्छ । धूमकेतु र उल्कापिण्डको बौद्धिक कारण सम्बन्ध हुन सक्ने हुनाले, ऋग्वेदका केही स्थानहरूमा विभावसुले धूमकेतुलाई स्थानान्तरण गरेको देखिन्छ । यो शब्दलाई सायानको परम्परामा रातको आगोको रूपमा व्याख्या गरिएको छ, जुन शब्दलाई यसको दुई घटक विभ र वासुमा तोड्दै प्राप्त गरिएको शाब्दिक अर्थ हो । यस अर्थमा पनि यसले आफ्नो नाममा एउटा महत्त्वपूर्ण धूमकेतु राख्छ ।

आध्यात्मिक प्रतीक र पौराणिक कथा:

वैदिक खगोल विज्ञान आध्यात्मिक प्रतीकवाद र पौराणिक कथाकोसाथ ग्रस्त छ, ब्रह्माण्डको गहिरा दार्शनिक आयामहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ। आकाशीय पिण्डहरू हिन्दू पौराणिक कथामा देवताहरूको रूपमा व्यक्त गरिएको छ, प्रत्येक ग्रहले ब्रह्माण्डक बुद्धिमत्ता र ईश्वरीय उर्जाको एक विशिष्ट पक्ष प्रतिनिधित्व गर्दछ। उदाहरणका लागि, सूर्य देवता सूर्यले रोशनी, जीवन शक्ति र चेतनाको प्रतीक हो, चन्द्रमाले दिमाग, भावनाहरू र समयको चक्र प्रतिनिधित्व गर्दछ। स्वर्गमा यी आकाशीय देवताहरूको आन्दोलनले मानव गन्तव्य र आध्यात्मिक विकासलाई प्रभाव पार्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ।

गोल विज्ञान र वेदांत दर्शन बीचको संबन्ध गहिरो छ, ब्रह्माण्डको वैज्ञानिक समझ र वास्तविकता, चेतना, र अस्तित्वको प्रकृतिमा दार्शनिक अन्तरदृष्टि बीचको गहिरो सम्बन्ध प्रतिबिम्बित। यहाँ केहि मुख्य बुँदाहरू छन्।

खगोल विज्ञानले ब्रह्माण्डको संरचना, संरचना, र गतिशीलता, आकाशीय पिण्डहरू, आकाशगंगाहरू, र उनीहरूको गतिलाई नियन्त्रण गर्ने कानूनहरू सहित बुझ्न खोज्छ। वेदांत दर्शनले ब्रह्माण्डको अन्तर्निहित क्रम र सद्भावलाई पनि विचार गर्दछ, यसलाई ईश्वरीय बुद्धिमत्ता वा ब्रह्माण्ड चेतना (ब्राह्मण)को अभिव्यक्तिको रूपमा हेर्दै। खगोल विज्ञानको अध्ययनले ब्रह्माण्डको जटिल सुव्यवस्थाको लागि आफ्नो प्रशंसालाई अझ गहन बनाउन सक्छ, जुन अर्डरली र एक आपसमा जोडिएको वास्तविकताको वेदान्तिक अवधारणासँग मिल्छ।

एक आपसमा जोडिएको: खगोल विज्ञानले आकाशीय पिण्डहरूको एक आपसमा प्रकृति र गुरुत्वाकर्षण शक्तिहरू, विद्युत चुम्बकीय विकिरण, र अन्य घटनाहरू माफत उनीहरूको अन्तरक्रिया प्रकट गर्दछ। त्यस्तै, वेदांतले सिकाउँदछ कि ब्रह्माण्डमा सबै कुरा एक आपसमा र परस्पर निर्भर छ, अस्तित्वको अन्तर्निहित एकता प्रतिबिम्बित गर्दछ। यो परस्पर सम्बन्ध विश्वव्यापी स्वयं (एटम्यान) को सबै व्यक्तिगत प्राणीहरू र समग्रमा ब्रह्माण्डको अन्तर्निहित वेदान्तिक धारणासँग प्रतिध्वनित हुन्छ।

स्केल र परिप्रेक्ष्य: खगोल विज्ञानले यसको अरवौं आकाशगंगा, ताराहरू र ग्रहहरूको साथ ब्रह्माण्डको विशालतामा अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ। ब्रह्माण्डको मापनलाई विचार गर्दा विस्मय र नम्रताको भावना जगाउन सक्छ, ब्रह्माण्डको अस्तित्व र मानवताको स्थानको प्रकृतिमा दार्शनिक जिज्ञासा पैदा गर्दछ। वेदांत दर्शनले व्यक्तिगत पहिचान र परिप्रेक्ष्यको सीमितता पार गर्दै चेतनाको असीम प्रकृतिको आत्म-जाँच र चिन्तनलाई प्रोत्साहित गर्दछ। खगोल विज्ञान र वेदांत दुवै व्यक्तिगत अनुभवको साँघुरो सीमित पार र वास्तविकताको एक व्यापक समझ आमन्त्रित दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दछ।

समय र चक्रहरू: खगोल विज्ञानले ब्रह्माण्डको समयको अवधारणा पत्ता लगाउँदछ, ताराहरू र आकाशगंगाको गठन, आकाशीय पिण्डहरूको जीवन चक्र, र विशाल समय तराजुमा आकाशीय वस्तुहरूको आन्दोलन सहित। वेदांत दर्शन पनि समय र चक्रको प्रकृतिमा आकर्षित गर्दछ, चेतनाको अनन्त प्रकृति र सृष्टि, संरक्षण, र ब्रह्माण्ड मा विघटन को चक्रीय प्रक्रियाहरूमा जोड। दुवै विषयहरूले आवर्ती बान्की र तालहरू पहिचान गर्दछ, जुन ब्रह्माण्डमा व्याप्त छ, अर्डर र निरन्तरताको अन्तर्निहित सिद्धान्तहरू प्रतिबिम्बित गर्दछ।

खगोल विज्ञान र वेदांत दर्शन ब्रह्माण्डको विज्ञान र मेटाफिजिक्सको तिनीहरूको अन्वेषणमा मिल्दछ। खगोल विज्ञानले ब्रह्माण्डको भौतिक आयाम र संरचनाहरूको अनुसन्धान गर्दा, वेदांत चेतनाको प्रकृति, कारण, र अन्तिम वास्तविकता (ब्राह्मण) सहित वास्तविकताको मेटाफिजिकल आधारभूत कुराहरूमा डुब्दछन्। दार्शनिक अन्तर्दृष्टिको साथ वैज्ञानिक अवलोकनहरू एकीकृत गरेर, व्यक्तिहरूले ब्रह्माण्ड र यस भित्र तिनीहरूको स्थानको बारेमा अझ विस्तृत समझ विकास गर्न सक्दछ।

खगोल विज्ञान र वेदांत दर्शन बीचको अन्तरक्रियाले वैज्ञानिक अनुसन्धानको पूरक प्रकृति र ब्रह्माण्डको रहस्य र अस्तित्वको प्रकृतिको अन्वेषणमा आध्यात्मिक चिन्तनलाई प्रकाश पार्दछ। दुबै विषयहरूले मूल्यवान परिप्रेक्ष्यहरू प्रदान गर्दछ, जुन वास्तविकताको हाम्रो समझलाई समृद्ध बनाउँदछ र चेतना, एक आपसमा जोडिएको, र जीवनको अन्तिम उद्देश्यको प्रकृतिमा गहिरो प्रतिबिम्बहरू प्रेरित गर्दछ।

व्यक्ति र ब्रह्माण्ड

वैदिक खगोल विज्ञानले “माथि जस्तो तल” भन्ने सिद्धान्तलाई समेट्छ, व्यक्तिगत प्राणी र ब्रह्माण्ड बीचको गहिरो आपसी सम्बन्धको सुभाव दिन्छ। जसरी आकाशीय पिण्डहरू ब्रह्माण्ड कानून अनुसार चल्दछन्, मानव जीवन उही विश्वव्यापी सिद्धान्तहरूद्वारा शासित छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। “यथा पिंडे ताथा ब्राह्मण्डे” को अवधारणा (व्यक्तिगत जस्तै ब्रह्माण्ड पनि हो) ब्रह्माण्डको संरचना र कार्य मानव शरीर र चेतनामा दर्पण छ भन्ने धारणा भल्काउँछ। तसर्थ, वैदिक खगोल विज्ञानमा आकाशीय घटनाहरूको अध्ययन बाह्य अवलोकनमात्र होइन तर स्वयं र ब्रह्माण्डको भित्री कार्यहरू बुझ्ने माध्यम हो।

जन्म र पुनर्जन्मको चक्र:

केन्द्रीयदेखि वैदिक दर्शन भनेको संसारको अवधारणा हो, जन्म र पुनर्जन्मको चक्र, कर्मको कानून द्वारा शासित। वैदिक खगोलविद्हरूले आकाशीय घटनाको चक्रीय प्रकृतिलाई मान्यता दिए, जस्तै दैनिक उदय र सूर्यको स्थापना, चन्द्रको चरणहरू, र ग्रहहरूको चाल। यी ब्रह्माण्ड चक्रहरू जीवन, मृत्यु, र सबै प्राणीहरूले अनुभव गरेको पुनर्जन्मको अनन्त चक्रको प्रतीकको रूपमा देखिन्थ्यो। जसरी प्रत्येक दिन सूर्य नयाँ हुँदै जान्छ, आत्मिक विकास र मुक्ति (मोक्ष) को लागि सदाको यात्रामा आत्माहरू क्रमिक जन्महरू हुन्छन् भन्ने विश्वास गरिन्छ।

खगोल विज्ञान ताराहरू, ग्रहहरू, सूर्य, चन्द्र, ग्रहणहरू, धूमकेतुहरू, उल्कापिण्डहरू र सम्बन्धित अवलोकनयोग्य घटनाहरूको बारेमा उल्लेख गर्दछ। यी सबैमध्ये केही कुरा हाम्रा पुराना मानिसहरूलाई थाहा थियो तर अहिले उपलब्ध भएजस्तै समान रूप र विवरणमा होइन।

पूर्वसिद्धान्त कालका लागि धेरै ग्रन्थहरू उपलब्ध भए तापनि, तिनीहरू न त खगोलशास्त्रका लागि विशिष्ट छन् न त तिनीहरू विशेष लेखकहरूद्वारा छन्। यी सबै ग्रन्थहरू ताडको पातमा लेख्नुअघि पुस्तौंसम्म स्मृतिद्वारा मौखिक रूपमा प्रसारित गरिन्थ्यो। यो ज्ञान परम्परा हामीसम्म मुख्यतया संस्कृतमा आएको छ। इसापूर्वका ग्रन्थहरूका तीनवटा व्यापक वर्गहरू वैदिक, पुराणिक र शास्त्रिक भनेर पहिचान गर्न सकिन्छ। सूत्र र परिशिष्ट जस्ता सहायकहरू सहित पहिलो समूहका पाठहरू समयको साथ व्यावहारिक रूपमा कुनै भिन्नता बिना तिनीहरूको मूल रूपमा अपरिवर्तित राखिएका छन्। यही कुरा दुई महाकाव्यहरू, अठार र अधिक पुराणहरू, पराशरका संहिता र वृद्ध गर्गको बारेमा पनि भन्न सकिँदैन जुन इस्वीमा पनि परिवर्तन भएका छन्। व्याकरण, गद्य, भासका नाटकहरू, कौटिल्यको अर्थशास्त्र, भरतको नाट्यशास्त्र, जैन र तेस्रो समूहका बौद्ध साहित्यका पाठहरू अपेक्षाकृत ढिलो छन्। तर यसले इस्वी संवत् भन्दा पहिले भारतीय खगोल विज्ञानमा अन्तरदृष्टि पनि प्रदान गर्दछ।

निष्कर्ष:

न्याय दर्शनले खगोल विज्ञानलाई तार्किक तर्क र अनुभवजन्य मान्यताको लागि उपकरणको रूपमा एकीकृत गर्दछ, वैज्ञानिक अवलोकनलाई दार्शनिक अनुसन्धानको साथ पञ्जलित्कबद्ध गर्दै। शैववादले खगोल विज्ञानलाई यसको ब्रह्माण्डको ढाँचामा समाहित गर्दछ, आकाशीय शरीरलाई ईश्वरीय उर्जाको अभिव्यक्ति र

आध्यात्मिक आरोग्यको प्रतीकको रूपमा मान्यता दिन्छ । वेदांत दर्शन, चाहे अद्वैत, विश्वद्वैता, वा ध्वाइटा मार्फत, खगोल विज्ञानलाई ब्रह्मानको असीम प्रकृति, सबै अस्तित्वको एकअर्कामा जोडिएको र भौतिक क्षेत्र भन्दा परको अन्तिम वास्तविकता मनन गर्ने मार्गको रूपमा हेर्दछ ।

अन्तमा, वैदिक खगोल विज्ञानले ब्रह्माण्डको वैज्ञानिक समझ मात्र प्रदान गर्दैन तर अस्तित्वको प्रकृति र सबै चीजहरूको आपसमा जोडिएको गहन दार्शनिक अन्तरदृष्टि प्रदान गर्दछ । आकाशीय घटनाहरूको अध्ययनको माध्यमबाट, पुरातन वैदिक ब्रह्मविद्हरूले ब्रह्माण्डको रहस्यहरू पत्ता लगाउन र वास्तविकता, चेतना र ईश्वरीय प्रकृतिमा गहिरो अन्तरदृष्टि प्राप्त गर्न खोजे । आज, वैदिक खगोल विज्ञानको दार्शनिक विरासतले सत्य र बुद्धिको खोजी गर्नेहरूलाई प्रेरणा दिन्छ, जसले हामीलाई ब्रह्माण्डमा हाम्रो घनिष्ट सम्बन्ध र अन्तरिक्ष र समयको विशालतामा बुझ्ने हाम्रो अनन्त खोजको सम्झना गराउँछ ।

सन्दर्भग्रन्थहरू

- आचार्य, श्रीराम शर्मा (२०१२) न्याय एवं वैशेषिक दर्शनम् भारत : युग निर्माण सेवा ।
 उपाध्याय, विष्णुदेव (१९८९) वेद और ब्राह्मण कस्मिरी गेट दिल्ली : आत्माराम एण्ड सन्स ।
 एम. रामकृष्ण भट्ट, एड (१९९६) वराहमिहिर बृहत् संहिता (दोस्रो संस्करण, मोतीलाल बनारसीदास ।
 द्विवेदी, पारशनाथ (२०१२) वैदिक साहित्यका इतिहास भारत : सुरभारती प्रकाशन ।
 पन्त, अर्जुन देव (२०१९) वेदान्त दर्शनसार नेपाल : रत्न पुस्तक भण्डार ।
 भट्टाचार्य, रमाशंकर (२०२२) साङ्ख्य दर्शन भारत : भारतीय विद्या प्रकाश ।
 लगधा, के., कुपन्ना शास्त्री, र सरमा, के.वी. (१९८६) वेदाङ्ग ज्योतिषानयाँ दिल्ली, भारत: भारतीय राष्ट्रिय विज्ञान अकादमी ।
 सोन्ताक्के एन एस (१९३३) ऋग्वेद-संहिता: श्रीमत्-सायनाचार्य विरचित-भास्य-समेत । सायनाचार्य (टिप्पणी) (पहिलो संस्करण) । वैदिक संशोधन मण्डल ।
 सावन्त, चितरञ्जन (२००३) वैदिक चिन्तन भारत : विजय कुमार गोविन्दम् हशानन् ।